

بررسی تحلیلی تدابیر منجر به تألیف قلوب در اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران

سید محمدهاشم پورمولا¹

مجید مختاری²

ریحانه طاهری³

چکیده

هدف: «اصل تألیف قلوب» به‌عنوان آموزه شریف قرآنی و از وظایف حکومت اسلامی در اسناد بالادستی جمهوری اسلامی مورد توجه قرار گرفته که نیاز به بررسی تحلیلی آن است. همچنین بر اساس تحولات اخیر کشور در عرصه داخلی (آشوب‌های سال 1401) و تحولات بین‌المللی (مخصوصاً جنگ نابرابر غزه) ضرورت توجه به این اصل جهت پیشگیری از رویدادهای مشابه بیشتر نمایان است. سؤال آنست که جمهوری اسلامی چه قوانینی را در اسناد بالا دستی تنظیم کرده و چه تدابیری را اندیشیده تا با بررسی تحلیلی و نقد آن علاوه بر مشخص شدن ظرفیت فعلی قانونی و استفاده بهینه از آن، زمینه جهت تکمیل و تقویت آن فراهم آید.

روش‌شناسی پژوهش: روش تحقیق، تحلیل محتوا از نوع کیفی است که پس از یافتن قوانین کلی در حوزه تألیف قلوب، تحلیل و نقد صورت می‌پذیرد.

یافته‌ها: تألیف قلوب گاه با اعطای کمک‌های اقتصادی و گاه با تدابیر فرهنگی یا سیاسی مناسب در روابط داخلی و خارجی نسبت به افراد، جمعیت‌ها و یا ملی که مستحق تألیف هستند و با به‌کارگیری اموری چون صلح، تفاهم، پابندی به معاهدات، حمایت از نهضت‌های آزادی‌بخش و یا توسعه‌ی صنعت گردشگری و جهانگردی و... انجام می‌شود.

نتیجه‌گیری: موارد فوق از باب تمثیل و نه تعیین در این قوانین آمده است و هم ظرفیت بالای پیشگیری از بسیاری ناگواری‌های داخلی و خارجی را بیان و هم اصل خلاقیت برای کارگزاران را تقویت می‌کند که حتی از نظر قانونی نیاز به منتظر ماندن ورود عناوین و مفاهیم تمثیلی دیگر در نگارش اسناد جدید نباشند.

کلیدواژه‌ها: تألیف قلوب، اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران، روابط داخلی و خارجی، اصل خلاقیت

Email: pourmola@shirazu.ac.ir

1- دانشیار بخش علوم قرآن و فقه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه شیراز

Email: mokhtarii@yahoo.com

2- دکترای فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق(ع)

Email: taheri_reyhaneh@yahoo.com

3- دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه شیراز

مقدمه

قاعده‌ی تألیف قلوب با توجه به اطلاق ادله‌ی این باب، دامنه‌ی گسترده‌ای دارد. لذا گاهی اجرای آن بر عهده‌ی مردم و گاهی بر عهده‌ی حاکم اسلامی است. گاهی تکلیف متوجه هم‌کیشان است و گاهی نسبت به کفار صورت می‌گیرد. با توجه به این که هدف از تألیف قلوب، متمایل ساختن و گرایش دادن دل‌ها نسبت به دین اسلام و یا تثبیت مؤمنان در مقام ایمان و یا تقویت ایمان ضعیف‌الایمان‌ها و کسب یار و هوادار برای اسلام و یا مصون نگاه داشتن اسلام و دولت آن از شرّ و ضرر احتمالی است (مفید، المقنعة: 241؛ سلار دیلمی، 1404ق: 132؛ کرکی [محقق ثانی]، 1414ق، ج 9: 103؛ نجفی [صاحب جواهر]، بی‌تا، ج 15: 341؛ اصفهانی، 1393ق، ج 1: 294؛ همدانی، 1416ق، ج 13: 537)، پس بر مسلمانان است که برای اجرای حکم تألیف قلوب در این جهت اقداماتی را مبذول دارند. بر این اساس قانونگذاران محترم در اسناد بالادستی به این مسأله توجه کرده‌اند اما بررسی تحلیلی این قوانین در اثری خاص صورت نگرفته است. همچنین بر اساس تحولات اخیر کشور در عرصه داخلی (آشوب‌های سال 1401) و تحولات بین‌المللی (مخصوصاً جنگ غزه) ضرورت توجه به اصل تألیف قلوب جهت پیشگیری از رویدادهای مشابه بیشتر نمایان است. بر این اساس سؤال آنست که جمهوری اسلامی چه قوانینی را در اسناد بالا دستی تنظیم کرده و چه تدابیری را اندیشیده است تا با بررسی تحلیلی و نقد آن علاوه بر مشخص شدن ظرفیت فعلی قانونی و استفاده بهینه از آن زمینه جهت تکمیل و تقویت آن فراهم آید.

برای رسیدن به پاسخی جامع به سؤال ذکر شده، قاعده‌ی «تألیف قلوب» را هم در روابط خارجی و هم در روابط داخلی دولت اسلامی، مورد پژوهش قرار داده و برآنیم که جایگاه تألیف قلوب را بر اساس روش تحلیل محتوا از نوع کیفی در اسناد بالادستی نظام جمهوری اسلامی ایران، مورد بررسی قرار دهیم؛ از جمله: «قانون اساسی»، «سند چشم انداز ج.ا.ا. در افق 1404 هـ.ش»، «سیاست‌های کلی نظام: شامل سیاست‌های کلی آمایش سرزمین (ابلاغی مقام معظم رهبری، 1390/9/21)، سیاست‌های کلی نظام در خصوص موضوع خودکفایی دفاعی و امنیتی (ابلاغی مقام معظم رهبری، 1391/9/29)، سیاست‌های کلی نظام در بخش مشارکت اجتماعی (مصوبه مجمع تشخیص مصلحت نظام، 1379/12/15)، سیاست‌های کلی نظام در بخش وحدت و همبستگی ملی (مصوبه مجمع تشخیص مصلحت نظام، 1384/11/15)» و «قوانین برنامه‌های توسعه ج.ا.ا.» که سلسله مراتب اسناد رسمی جمهوری اسلامی ایران هستند و همگی براساس اصول و ضوابط اسلامی تدوین شده‌اند.

پیشینه موضوع

پیشینه موضوع مورد تحقیق نشان می‌دهد که تاکنون پژوهشی در رابطه با بررسی تحلیلی تدابیر منجر به تألیف قلوب، در اسناد بالادستی نظام جمهوری اسلامی ایران به صورت جداگانه انجام نشده است؛ اما پژوهش‌هایی مرتبط با تألیف قلوب صورت پذیرفته است.

از جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد: «تألیف قلوب؛ مفهوم، قلمرو و کاربست آن در وضعیت معاصر»، سیدمصطفی میرمحمدی، حکومت اسلامی، 1395، راه‌های همدلی با جوامع اسلامی در عصر حاضر را در قلمروهای صلح و امنیت، دعوت و تبلیغ اسلامی و حمایت از فعالیت‌های علمی و فرهنگی تطبیق داده است؛ در مقاله «مبانی قرآنی رابطه امنیت و دیپلماسی در فقه سیاسی با رویکرد به قاعده امان، تألیف قلوب و الزام»، آقای رحمن عشریه، 1398، دیدگاه‌های راهبردی قرآن کریم را در خصوص راه‌های تأمین و ایجاد امنیت، مورد توجه قرار داده است؛ «قاعده تألیف قلوب به مثابه قدرت هوشمند در روابط بین‌الملل»، دکتر سبحان دانش، فصلنامه سیاست متعالیه، 1400، که به بازتاب کاربست اصل تألیف قلوب در روابط بین‌الملل پرداخته؛ «ارزیابی قابلیت اجرای نظریه‌ی «مسئولیت حمایت» در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر مبنای فقهی تألیف قلوب»، دکتر امیر کشتگر، فصلنامه علوم سیاسی - دانشگاه باقرالعلوم (ع)، 1400، به طرح این فرضیه که «نظریه مسئولیت حمایت، مستنبط از قاعده فقهی تألیف قلوب، می‌تواند مبنای حقوقی مناسبی برای جامه عمل پوشاندن به موازین حقوق بشری جمهوری اسلامی ایران در سیاست خارجی باشد» نظر داشته است. نوآوری تحقیق در بررسی ظرفیت قانونی اسناد بالا دستی درباره اصل شریف «تألیف قلوب» است تا با بررسی تحلیلی و نقد آن راهبرد فعلی کلان جمهوری اسلامی ایران برای مجریان قانون اعم از دولت و ملت مشخص شود و زمینه‌سازی برای تقویت و تکمیل برخی از اسناد در آینده فراهم گردد. روش این پژوهش تحلیل محتوا از نوع کیفی است. در این تحقیق داده‌های اسنادی به روش کتابخانه‌ای و با ابزار فیش برداری جمع‌آوری شده و مورد تجزیه و تحلیل و نقد قرار گرفته است.

چارچوب نظری

«تألیف» از ریشه‌ی «إلف» است و «إلف»؛ یعنی اجتماع یا پیوستن به جمع با حالت التیام‌بخشی (راغب اصفهانی، 1412ق: 81) «تَأَلَّفَ فُلَانًا» یعنی با وی مدارا نمود و او را عطا کرد تا مایل به سوی خویش سازد (سیاح، 1985، ج 1: 45). «تألیف قلوب» نیز به معنی ایجاد اتحاد و الفت میان کسان آمده است (معین، 1981: 1016).

قاعده‌ی «تألیف قلوب» یکی از قواعد فقهی است که به‌طور کلی در روابط مسلمین با غیرمسلمین و گاهی در روابط خود مسلمین با یکدیگر مورد استفاده قرار می‌گیرد. طبق این قاعده «ایجاد مهربانی

و الفت در دل کفار یا مسلمانان ضعیف‌العقیده به انحاء مختلف حتی هزینه کردن زکات، لازم و گاهی واجب است» (شریعتی، 2003: 103).

آنچه نویسندگان قصد دارند که در این مقاله بدان بپردازند، صرفاً بحث «تألیف قلوب» به‌عنوان یکی از مصارف زکات نیست؛ بلکه مراد، معنای لغوی آن است که هم در بحث مصرف زکات و هم غیر آن قابل استفاده است؛ یعنی از هر آنچه که باعث الفت قلوب می‌شود، به‌عنوان یکی از راهکارهای تبلیغی استفاده گردد. چنانچه در آموزه‌های قرآن کریم، این امر با توجه به عناوینی چون قول لَین (طه، 44)، قول نیکو (بقره، 83)، جدال احسن (نحل، 125)، حسن خلق (آل عمران، 159)، عفو (آل عمران، 159)، صفح (حجر، 85)، مشورت (آل عمران، 159)، تقیه مداراتی (آل عمران، 103) و نیکی در برابر بدی (فصلت، 34) توصیه شده و در سیره‌ی معصومین (ع) هم این امر با ابزاری چون بذل مال (مجلسی، 1414ق، 121/6)، واگذاری مسئولیت (سبحانی، 1998، 352/2)، رحمت و محبت (شریف الرضی، 1414ق، 156)، پاسخ سیئه با حسنه (طبرسی، 1365ش، 202/2)، مدارا (امام حسن عسکری (ع)، 1409ق، 354)، تقیه مداراتی (حر عاملی، 1409ق، 212/16)، رفتار مسالمت‌آمیز (مجلسی، 1414ق، 298/3)، حسن خلق (طبرسی، 1385ق، 180) و عفو و گذشت (کلینی، 1407ق، 127/8) صورت گرفته است.

در مورد مؤلفه‌ی قلوبهم هم باید گفت که با توجه به اطلاقات کتاب و سنت (خویی، 1418ق، 70/24؛ نجفی [صاحب الجواهر]، بی‌تا، 341/15) و شهرت بین قدما (میلانی، 1395ق، 108/2) منظور از تألیف قلوب، مطلق الفت در جهت اسلام است و لذا این عنوان هم شامل کفار، به منظور اقبالشان به اسلام و هم شامل اشخاص ضعیف‌الایمان برای ثباتشان در دین می‌شود و همچنین شامل کسانی که به هنگام لزوم از مرزهای اسلام حمایت کرده یا به نوعی به نظام اسلامی خدمت می‌رسانند. بیان حقیقت فوق که بر اساس کتاب و سنت و سایر منابع معتبر اسلامی از اصل تألیف قلوب با روش اجتهاد اثبات شده است پنجره‌ای است که در قالب چارچوب تئوریک می‌توان اصول و مواد قانونی اسناد بالادستی مرتبط با این اصل را مطالعه جامع کرد و علاوه بر بیان ظرفیت‌های فعلی این اسناد در تحقق این اصل، زمینه را برای نقد و تحلیل جهت تقویت و تکمیل آنها به‌وجود آورد.

قالب‌های اجرایی منتج به تألیف قلوب

از آنجا که تدابیر اخذ شده به منظور اجرای حکم تألیف قلوب، می‌تواند گستره‌ی زیادی داشته باشد، به جهت تسهیل بررسی این تدابیر، آنها را در تقسیم‌بندی زیر قرار می‌دهیم:

1- تألیف قلوب در روابط خارجی حکومت اسلامی

در اینجا مقصود از روابط خارجی، مجموعه‌ی روابط فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و دیپلماسی میان دولت‌ها و ملت‌هاست. کشورهای مختلف اعم از کافران حربی یا غیرحربی و حتی مسلمانان

مخالف، هر کدام به گونه‌ای می‌توانند مورد قاعده‌ی تألیف قلوب قرار بگیرند. با این تفصیل می‌توان قاعده‌ی تألیف قلوب را در مناسبات سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و غیره به‌طور جداگانه مورد بررسی قرار داد:

2-1- تألیف قلوب در بعد سیاسی روابط خارجی

«تألیف قلوب» یکی از اصول بسیار مهم در سیاست خارجی اسلام است که در راستای آن، نظام اسلامی می‌تواند در تعامل با سایر دولت‌ها از مواردی چون صلح، تفاهم، پایبندی به معاهدات و یا حمایت از نهضت‌های آزادی‌بخش، بهره‌بردار:

صلح: در اندیشه سیاسی اسلام، بهره‌برداری از فرصت‌های مناسب برای تحکیم و برقراری شرایط و پیمان‌های صلح در روابط خارجی جامعه‌ی اسلامی پیش‌بینی شده است (انفال، 61؛ نساء، 90). بکارگیری قاعده‌ی «تألیف قلوب» در قالب صلح، از طرفی می‌تواند موجب تصحیح دید بیگانگان نسبت به حکومت اسلامی شده و آنان را به اسلام ترغیب کند و از طرف دیگر می‌تواند نقش بسزایی در ایجاد امنیت برای دولت اسلامی داشته باشد. چنان‌که امام خمینی(ره) گذشته از پذیرش قطعنامه 598 شورای امنیت سازمان ملل در مورد خاتمه جنگ، همواره بر صلح بین مسلمین و غیرمسلمین تأکید داشته‌اند (خمینی[امام]، 1995: 393 و 409).

تفاهم: تفاهم، یکی دیگر از اموری است که انعطاف‌پذیری حکومت اسلامی را در برقراری روابط با سایر ملل، مورد تأکید قرار می‌دهد. خداوند در قرآن کریم به همکاری در کلمه‌ی مشترک میان مسلمانان و اهل کتاب دعوت می‌کند (آل عمران، 64). این اصل نیز با تأکید بر یافتن قدم‌مشترک‌ها و مسائل مورد اتفاق و بهره‌گیری از اصول موضوعه‌ی پذیرفته شده به منظور رسیدن به تفاهم و توافق‌های بیشتر، می‌کوشد تا راه‌گشای ملت‌ها در توسعه‌ی روابط جهانی باشد. نتیجه این‌که با گسترش چنین همکاری‌ها و روابطی، چهره‌ای منعطف از اسلام به نمایش گذاشته می‌شود که بیگانگان را به خود جذب می‌کند.

پایبندی به معاهدات

از اساسی‌ترین اصول قوانین بین‌المللی از نظر اسلام، اصل وفای به عهد و پایبندی به پیمان‌ها است. به حکم روشن آیات و روایات، شکستن پیمان‌ها، ستم و بی‌عدالتی شمرده شده است و وفاداری به تعهدها، هر چند به زیان و ضرر باشد، واجب و الزامی است (اسراء، 34). اهمیت دادن به پایبندی نسبت به تعهدات و جنایت دانستن پیمان‌شکنی، حس اعتماد و اطمینان و حفظ امنیت و آرامش را در پی دارد. در این راستا، سیاست جمهوری اسلامی ایران نیز در رابطه با سایر کشورها بر اساس احترام متقابل بوده است (خمینی[امام]، 1995: 410).

حمایت از مظلومان، ستمدیدگان و نهضت‌های آزادی‌بخش یکی دیگر از اصول مکتب اسلام که تألیف قلوب می‌تواند یکی از نتایج آن باشد، حمایت از مظلومان و ستمدیدگان، بدون توجه به نژاد، رنگ و دین است. حکومت اسلامی سعادت انسان در کل جامعه‌ی بشری را آرمان خود دانسته و استقلال، آزادی، حق و عدل را از حقوق طبیعی همه‌ی مردمان جهان قلمداد می‌کند (خمینی[امام]، 1995: 391 و 394).

بر اساس قاعده‌ی «تألیف قلوب»، حرکت‌های ضدکفر و یا ضداستعمار و امپریالیسم و استبدادی جهان را می‌توان به‌عنوان مصادیق کنونی مؤلفه‌ی قلوب‌به‌شمار آورد. با به‌کارگیری این حمایت، صدور اسلام و آرمان‌های آن، عملاً تحقق یافته و یا حداقل زمینه‌ی مساعدی برای صدور ایجاد می‌شود. این امر همسو با دیدگاه امام خمینی(ره) است که دفاع از حرکت‌های آزادی‌خواه را وظیفه‌ی اصلی دولت‌های اسلامی می‌دانستند (خمینی[امام]، 1983: ج 16: 128).

تألیف قلوب در بعد اقتصادی در روابط خارجی کمک‌های اقتصادی یکی از راه‌های مسالمت‌آمیز برای دعوت به اسلام است که با اعطای این‌گونه کمک‌ها به برخی از دولت‌ها و نیز با حمایت اقتصادی جمعیت‌ها و دسته‌ها و قبایل غیرمسلمان، می‌توان آن‌ها را نسبت به اسلام خوش‌بین و متمایل ساخت.

گاهی نیز بدین وسیله می‌توانیم برخی از نیازهای دفاعی خود را تأمین کنیم. چنان‌که در برخی کشورها، بودجه‌ای به نام بودجه‌ی دفاعی و امنیتی وجود دارد که به جای تهیه‌ی تسلیحات نظامی، به برخی کشورها کمک‌های اقتصادی می‌کنند تا در آن کشورها نفوذ کرده و این‌گونه علاوه بر این‌که از ناحیه این کشورها مورد تعرض قرار نمی‌گیرند، بسیاری از منافع آن‌ها در منطقه، توسط دولتی که کمک دریافت می‌کند، تأمین می‌شود (بحرانی، 2003: 179). یکی از تدابیر شرعی برآمده از متن قرآن و راهکار فقهی برای مسلمانان در زمینه تأمین امنیت و دفاع، مسأله‌ی تألیف قلوب است (توبه، 60). به این صورت که با پرداخت و اختصاص سهمی از زکوات برای این امر، می‌توان به این سنخ از دغدغه‌ها پایان داد.

حمایت اقتصادی جنبش‌ها و حرکت‌های آزادی‌خواهانه‌ی مظلومین و محرومین جهان نیز که از سیاست‌های فعلی دولت اسلامی است، بر مبنای اصل تألیف قلوب، صورت می‌گیرد (منصوری، 1990: 24).

البته سهم مؤلفه‌ی القلوب، مورد مصرف دیگری هم دارد و آن، مسلمانان محرومی هستند که در گوشه گوشه‌ی دنیا به دین اسلام گرایش پیدا کرده‌اند؛ اما به دلیل این‌که مورد حمایت قرار نمی‌گیرند، امکان بینش و بصیرت ژرف را نسبت به اسلام پیدا نمی‌کنند و یا آنچه را که از لحاظ مادی به خاطر پذیرفتن این دین، از دست داده‌اند، نمی‌توانند جبران کنند. شریعت اسلام در مقابل این افراد، بی‌موضع نبوده و آن‌ها را تحت حمایت قرار داده است. لذا سهم مؤلفه در این موارد نیز مورد مصرف

قرار می‌گیرد (مفید، الإشراف فی عامّة فرائض أهل الإسلام: 39، بحرانی، 1405ق، ج 12: 177؛ حکیم، 1430ق، ج 9: 247)

یادآوری این نکته لازم است که این‌گونه کمک‌های اقتصادی، منحصر در مورد زکات که سهم تعیین شده از طرف خداوند به‌طور منصوص در قرآن مجید می‌باشد، نیست. بلکه با توجه به وجود ولایت امام معصوم (ع) و نیز ولایت فقیه جامع‌الشرایط به نیابت از معصوم، در بینش اسلامی شیعی، می‌توان از زکات، سهمین و دیگر درآمدهای حکومت اسلامی نیز در چنین مواردی استفاده کرد؛ زیرا امام و فقیه، با استفاده از ولایت خود می‌توانند در صورت صلاحدید، در بیت‌المال تصرف کرده و آن را در موارد مختلف به مصرف برسانند (خمینی، بی‌تا: 51).

تألیف قلوب در بُعد فرهنگی در روابط خارجی

مقوله‌ی فرهنگ همواره در تأثیرگذاری عمیق بر رفتار انسان‌ها نقش بسزایی داشته و فعالیت در زمینه‌های فرهنگی، یکی از محورهای اصلی کار حکومت‌ها در حفظ و استمرار حاکمیت و منافع نظام بوده است (منصوری، 1990: 41). از طرفی انتشار اندیشه‌های اسلامی و تمایلات فرهنگی آن در سراسر جهان، با لحاظ عنصر تألیف قلوب، امکان‌پذیرتر است. بالطبع متفکران، فلاسفه، نویسندگان و شعرا، کسانی هستند که در حوزه‌ی فرهنگ و در حوزه‌ی روح و جان انسان‌ها، در نزدیکی و تقریب همه‌ی انسان‌ها می‌توانند تلاش کنند. به همین دلیل امام خمینی (ره) وظیفه تبلیغ را وظیفه همه دانشمندان، گویندگان و هنرمندان دانسته‌اند (خمینی [امام]، وصیت‌نامه سیاسی و الهی: 49).

از آنجا که گرایش به صلح، مدارا و گفتگو در فطرت همه انسان‌ها وجود دارد، شاید گام آغازین فرهنگ در راستای جلب و تألیف قلوب، گشودن باب گفت‌وگو از روی رحمت و به دور از کشمکش‌های سیاسی و منازعات بین‌المللی باشد. بدیهی است که با این شیوه، اندیشه‌ها و باورهای دیگر ملت‌ها، شناخته شده و نوعی مشارکت‌ها و مشابهت‌ها را می‌توان بین انسان‌ها شناسایی کرد. این امر بر عهده‌ی اندیشمندان و مجامع علمی است که نقاط مشترک بین ملت‌ها را کشف کرده و بستر لازم برای گفتگو را ایجاد کنند.

نقش هنر نیز در زمینه جذب قلوب قابل توجه است و اگر تبلیغ در قالب هنر ارائه شود، جالب، جاذب و موفق بوده و نفوذ و تأثیر بیشتری دارد؛ زیرا هنر با غریزه تنوع‌طلبی و زیباگرایی انسان بسیار نزدیک است (منصوری، 1990: 143).

بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران، تمام کسانی را که به شکلی در معرض ارتباط میان فرهنگی و موقعیتی تبلیغی قرار می‌گیرند، دعوت به بکارگیری همین اصل می‌کند. به‌عنوان نمونه ایشان در دیداری با ورزشکاران، به آن‌ها توصیه می‌فرماید که با اخلاق خوش و با رفتار و کردارشان، این وجهه‌ی اسلامی جمهوری اسلامی را به خارج صادر کنند (خمینی [امام]، 1983: 15: 258).

تألیف قلوب و صنعت جهانگردی

پدیده‌ی جهانگردی، به‌عنوان یک ارتباط چهره‌به‌چهره، رسانه‌ای است که به‌نظر می‌رسد امروزه محل مناسبی برای پیشبرد اهداف نظام اسلامی در جهت معرفی اسلام ناب باشد. البته جهانگردان با انگیزه‌های مختلفی مناطق مورد علاقه‌ی خویش را انتخاب می‌کنند و هر منطقه‌ای هم با توجه به برخورداری از جاذبه‌های ویژه‌ای، می‌تواند پذیرای گروهی خاص باشد. اما جهانگردان غیرمسلمانی که وارد کشورهایی با حکومت اسلامی می‌شوند، برای لپه و لعب به این کشورها نمی‌روند؛ بلکه اکثر آن‌ها به دنبال جاذبه‌های معنوی و فرهنگی هستند. بنابراین تلاش برای جذب جهانگردان برای حضور در جامعه‌ی اسلامی، گامی بلند در جهت تألیف قلوب و رسیدن به اهداف آن به‌شمار می‌رود، زیرا مخاطب را در فضایی قرار می‌دهد که متأثر از کلام و رفتار یک‌یک افراد مسلمان آن جامعه است (ابن عاشور، بی‌تا، ج 10: 26).

پذیرفتن جهانگردان غیرمسلمان در کشورهای اسلامی را می‌توان تحت قراردادهای «صلح» و یا «امان» قرار داد. این بستن پیمان صلح و امان با کافران و دادن اجازه به غیرمسلمانان برای ورود به کشور اسلامی و جامعه‌ی مسلمانان، نشان‌دهنده‌ی حسن نیت اسلام نسبت به غیرمسلمانان است؛ تا جایی که می‌بینیم در اسلام حقوقی نیز برای این‌گونه افراد در نظر گرفته شده است. یعنی تا زمانی که آنان در کشور اسلامی به سر می‌برند؛ مادامی که پیمان خود را نشکسته‌اند، در جامعه‌ی اسلامی حقوقی دارند که رعایت حقوق آنان بر دولت و شهروندان واجب است. از جمله‌ی این حقوق تعیین شده، می‌توان به مصونیت و امنیت همه جانبه‌ی جانی، مالی، حیثیتی و شغلی؛ برخورداری از آزادی در انجام وظائف مذهبی و برگزاری مراسم ملی و دینی به شرط حفظ حرمت حریم جامعه‌ی اسلامی؛ آزادی در انجام احکام و اعمال شخصی برابر آیینی که دارند به شرط این‌که پنهانی و در محیط‌های بسته‌ی ویژه به خودشان باشد؛ آزادی در دادوستد با مسلمانان و حضور در بازار تجارت و کسب و ممنوعیت و حرمت هرگونه غش و خیانت در معامله نسبت به آنان؛ ممنوعیت توهین به آنان و دشنام و ناسزاگویی به مقدسات آنان، البته به‌گونه‌ای که موجب اذیت و تحقیر مسلمانان نباشد؛ اعمال عدالت با آنان در محاکم قضائی اسلام در مورد اختلاف‌ها، نزاع‌ها، کشمکش‌ها و شکایت‌های ایشان، اشاره کرد (حسینی، 2016: 265 و 266).

اگر جامعه‌ی اسلامی، درب‌ها را به‌روی اطلاع‌رسانی چهره‌به‌چهره‌ی بین‌المللی باز کند و به حکم آیه‌ی شریفه‌ی 6 سوره‌ی توبه، اجازه دهد که مردم جهان با همه‌ی تنوعی که در افکار و ادیان و مذاهب خود دارند، یا به محدوده‌ی حکومت اسلامی بگذارند؛ اگرچه با هدف تحقیق در مورد دین اسلام نباشد، اما از نزدیک با فرهنگ و تمدن دین اسلام آشنا می‌شوند و ممکن است به دین مبین اسلام مایل و حتی نائل گردند، و اگر چنین نشد، لااقل وقتی به محدوده‌ی حکومت اسلامی وارد شده و با مردم نرم‌خو و با فرهنگ و تمدن مسلمانان آشنا شوند، خود باعث ایجاد پایگاهی مردمی در دیگر

کشورها شده و سبب می‌شود که تفکر غلط جامعه‌ی امروز جهانی را درمورد حمایت اسلام از تروریسم و خشونت مسلمین، باطل بدانند و بینش بهتری نسبت به اسلام پیدا کنند.

جهانگردان مسلمان نیز می‌توانند با هدف آشنا نمودن غیرمسلمانان با اصول و مبانی دین مبین اسلام و تبیین آموزه‌های مترقی آن و سرانجام تبلیغ دین، به شکلی غیرمستقیم و از راه زندگی با مردم و با ارائه‌ی سلوک و رفتار اسلامی، به کشورهای غیراسلامی، سفر کنند. به تعبیر امام خمینی(ره) حضور کسانی که یال و کوپال ندارند، در سفرهای غیررسمی، در میان مردم جالب‌تر و تأثیرگذارتر است (خمینی[امام]، 1995: 419).

با توجه به آنچه ذکر شد، جهانگردی برخاسته از الگویی اسلامی، اهتمام ویژه‌ای را از جانب دولت اسلامی، می‌طلبد. اهمیت این مسأله با توجه به این‌که امروزه جهانگردان بیشتر در جستجوی آشنایی با آثار باستانی و زندگی واقعی و آشنایی با فرهنگ ملی و مذهبی در کشورهای مختلف هستند، دوچندان می‌شود. لذا حکومت اسلامی، می‌تواند با معرفی جاذبه‌های گردشگری خود، از این جنبه‌ی ارتباطی، استفاده‌ی ویژه‌ای بکند. به‌عنوان مثال، مساجد مسلمانان گاه می‌توانند به‌عنوان یک موزه محل تجمع هنرها و صنایع مسلمانان در دوران تمدن اسلامی باشند و گاه نیز می‌توانند به‌عنوان محل اقامه‌ی جماعت‌های با شکوه، جهانگردانی ویژه را به خود جذب نمایند (همایون، 2005: 244).

تألیف قلوب در روابط داخلی حکومت اسلامی

حفظ و تقویت بنیه‌های اعتقادی و اخلاقی مسلمانان و افرادی که در داخل قلمرو جامعه‌ی اسلامی زندگی می‌کنند، از وظایف مهم دولت و حاکم اسلامی است. یکی از راه‌های حمایت از این اقشار، کمک‌های مالی و تأمین برخی نیازمندی‌های زندگی دنیوی آنان است تا علاوه بر ترغیب و تشویقشان به اسلام و حکومت اسلامی، از سوسه‌های مادی و سیاست تزویری دشمنان نیز حتی‌الامکان محفوظ باشند. علاوه بر کمک‌های مالی، با دادن پست و مقام به ایشان نیز می‌توان آن‌ها را برای اهداف بلند اسلام ترغیب کرد.

عضویت در سازمان حکومت اسلامی، هم می‌تواند مایه‌ی تألیف قلوب باشد و هم این‌که هدف از تألیف قلوب باشد؛ به این معنا که فرد لایقی تشویق شود که عضو اداره اسلام شود و یا او را عضو اداره اسلام کنند تا تألیف قلوب شود؛ هر دو مورد را از اطلاق ادله و از اعتبار وصف‌العینی تعلیق حکم بر وصف، می‌توان متوجه شد (قوامی، 1998: 33). لذا مشاهده می‌شود امام خمینی(ره) در روزهای نخستین انقلاب، برای حفظ وضع موجود، نمایندگان فرمایشی مجلس طاغوت را می‌پذیرد و شهردار تهران را دوباره در مسئولیت شهرداری می‌گذارد. نکته‌ای که در میدان دادن به کلیه افراد در این دوره (اوایل پیروزی انقلاب)، مورد توجه قرار می‌گیرد این است که در دوران حاکمیت طاغوت، بسیاری از کارکنان آن رژیم که دارای وجدان‌های پاک بوده و یا قابل اصلاح هستند، در زوایای مختلف جامعه و در دستگاه‌های حکومتی مشغول به کارند و انقلاب، آن‌ها را بخصوص در مراحل نزدیک به پیروزی بیدار کرده و جرأت می‌بخشد (بادامچیان، 1993: 167). در واقع این انقلاب اسلامی تصفیه عمومی

صورت نداد، بلکه همان ارگان‌ها و سازمان‌ها، غیر از یکی دو مؤسسه خاص مثل ساواک و وزارت دربار که اصلاً نیازی به شغل آن‌ها نبود، برجای ماندند (هاشمی رفسنجانی، 1983: 30).

مسأله‌ی قابل توجه دیگر در رابطه با نقش تألیف قلوب در روابط داخلی حکومت اسلامی، حفظ و تحکیم وحدت در جامعه‌ی اسلامی است که نقش بسزایی در آرامش، امنیت و از همه مهم‌تر نقش مهمی در بقا حکومت اسلامی دارد و بر تک‌تک اعضای این جامعه‌ی بزرگ لازم عقلی و واجب شرعی است که به حکم آیه‌ی شریفه‌ی 103 سوره‌ی آل عمران، این وحدت را حفظ کنند.

در حقیقت؛ تنها تاکتیکی که دشمنان برای تضعیف بنیه‌ی دفاعی یک حکومت مقتدر اسلامی می‌توانند به کار ببرند، اختلاف انداختن میان ملت، بین سیاست‌مداران و همچنین میان روشنفکران است و با این اختلافات سعی می‌کنند حکومت اسلامی را در درون دچار تضاد کنند.

البته در بین امت اسلامی ممکن است اختلافاتی به وجود بیاید، اما بر دولت‌مردان اسلامی لازم است که در عین دامن نزدن به این اختلافات، که ناشی از اختلاف نظرها و تفاوت آراء است، طرفین این اختلافات را توجیه کرده و قلب همه‌ی این جریان‌ها را به هم نزدیک کنند. نمود این تلاش را می‌توان در اجازه‌ی حکومت اسلامی به ایجاد احزاب و تشکل‌های مختلف، اجازه‌ی بیان نقطه نظرات و آراء ایشان، توجه یکسان به همه‌ی این جریان‌ها و انتخاب نیروهای متخصص از بین همه‌ی این‌ها، دانست. از جمله اقدامات تألیفی امام خمینی (ره) در این راستا، پیام‌ها و سخنرانی‌های مفصلی است که در رابطه با وحدت داخلی بین اقشار، احزاب و جریان‌ها ایراد فرموده و مردم و مسئولین را به همکاری و همفکری توأم با محبت و رحمت دعوت کرده‌اند (خمینی [امام]، 1983، ج 14: 142).

احترام به کفار ذمی و اقلیت‌های مذهبی نیز از دیگر اقدامات منجر به تألیف قلوب در جامعه اسلامی به‌شمار می‌رود. لذا مشاهده می‌شود که جمهوری اسلامی ایران، بنابه حکم اسلام که بیش از هر مسلکی به اقلیت‌های مذهبی آزادی داده است، به بهترین وجه از آن‌ها نگهداری کرده و از حقوق آنان حفاظت می‌کند و اساساً آنان با مسلمانان در صف واحد از تمام ارزش‌ها و مآثر برخوردار می‌باشند (خمینی [امام]، 1995: 318؛ منصوری، 1990: 67).

تألیف قلوب در روابط مسلمانان با یکدیگر

رعایت مصالح اسلام و شرع مقدس یکی از ویژگی‌های وحدت در اسلام است. بدین معنا که اسلام، قوانین و احکام اسلامی، وطن اسلامی و هر آنچه که به اسلام تعلق دارد، باید حفظ شود و وحدت و اتحاد مسلمانان در حفظ این راه از ضروریات اولیه است و البته که وحدت با ایجاد الفت رابطه‌ای مستقیم دارد. اما آنچه در شرایط حاضر شاهد آن هستیم این است که تحقق وحدت جهان اسلام، تحت تأثیر سیاست تفرقه‌افکن قرار گرفته است. در واقع رواج اندیشه‌ی قومیت‌پرستی و ملیت‌پرستی و به اصطلاح «ناسیونالیسم» که به صورت‌های «پان‌عربیسم»، «پان‌ایرانیسم»، «پان‌ترکیسم» و... در کشورهای اسلامی، با وسوسه و تحریک استعمار، تبلیغ شده و همچنین سیاست تشدید نزاع‌های مذهبی

شیعه و اهل سنت و همچنین قطعه قطعه کردن سرزمین‌های اسلامی، همه برای مبارزه با آن اندیشه‌ی ریشه‌کن کننده، یعنی «اتحاد اسلام» بوده و هست (مطهری، بی‌تا: 53-51). بنابراین بر ماست که در حفظ وحدت و ایجاد الفت در قلوب همه‌ی مسلمانان بکوشیم. در این زمینه، توجه ویژه‌ی امام خمینی(ره) به اقلیت‌های مذهبی به خصوص اهل تسنن، زبانزد است. فتوای تاریخی ایشان مبنی بر جواز و در برخی موارد لزوم اقتدا به امام جماعت اهل تسنن در حریمین شریفین مکه‌ی مکرمه و مدینه‌ی منوره؛ نه به خاطر رعایت تقیه‌ی خوفی و حفظ جان شیعیان بود، چراکه در آن زمان، جان حجاج شیعه در حریمین شریفین، در معرض تهدید آن چنانی نبود، بلکه این فتوا به خاطر مدارا و مماشات با اهل تسنن و حفظ وحدت و یکپارچگی در جهان اسلام بود (خمینی[امام]، 1420ق: 7 و 8).

از جمله اقدامات جمهوری اسلامی ایران در این راستا، اعلام برگزاری «هفته وحدت» است که بدین‌وسیله سعی در نزدیکی و وحدت مسلمانان دارد و در اجرای این شعار اصرار می‌ورزد به گونه‌ای که هر ساله برگزار شده و تاکنون نتایج ارزشمندی نیز داشته است (منصوری، 1990: 48).

تجزیه و تحلیل یافته‌های حاصل از تدابیر منتج به تألیف قلوب در اسناد بالا دستی

جمهوری اسلامی ایران برای پیشبرد اهداف در راستای سربلندی ملت ایران اسلامی، برنامه‌های جامع و کاملی تحت عنوان اسناد بالادستی تهیه کرده است. قانون اساسی ج.ا.ا، سند چشم‌انداز ج.ا.ا در افق 1404، برنامه‌های توسعه و سیاست‌های کلی نظام، از مهم‌ترین اسناد بالادستی مشترک در همه حوزه‌ها به‌شمار می‌رود. برای تحلیل داده‌های این تحقیق از روش تحلیل محتوا از نوع کیفی با هدف یافتن قوانین کلی در حوزه تألیف قلوب و سپس تحلیل و نقد آن استفاده شده است که به نتایج آن اشاره می‌شود:

تألیف قلوب در قانون اساسی ج.ا.ا: قانون اساسی به‌عنوان مهم‌ترین سند تقنینی کشور، با هدف پی‌ریزی بنای جامعه‌ای اسلامی تدوین شده است. این سند، سیاست‌های منجر به تألیف قلوب مردم ایران و کشورهای دیگر اعم از مسلمان و غیرمسلمان را به‌خوبی و با راهکار دقیق، در قالب‌های صلح، حمایت از مستضعفان، روابط داخلی حکومت و روابط مسلمانان با یکدیگر مدنظر قرار داده است:

جدول 1: تألیف قلوب در قانون اساسی ج.ا.ا

اصل/ماده/ بند/تبصره	متن سند	نوع سیاست منجر به تألیف قلوب
اصل 3	8- مشارکت عامه‌ی مردم در تعیین سرنوشت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی خویش. 9- رفع تبعیضات ناروا و ایجاد امکانات عادلانه برای همه در تمام زمینه‌های مادی و معنوی. 15- توسعه و تحکیم برادری اسلامی و تعاون عمومی بین همه مردم	روابط داخلی حکومت اسلامی

روابط مسلمانان با یکدیگر	دولت موظف است سیاست کلی خود را بر پایه ائتلاف و اتحاد ملل اسلامی قرار دهد و کوشش به عمل آورد تا وحدت سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جهان اسلام را تحقق بخشد.	اصل 11
"	مذاهب دیگر اسلامی دارای احترام کامل هستند و پیروان این مذاهب در انجام مراسم مذهبی، طبق فقه خودشان آزادند و در تعلیم و تربیت دینی و احوال شخصیه و دعاوی مربوط به آن در دادگاهها رسمیت دارند و در هر منطقه‌ای که پیروان هر یک از این مذاهب اکثریت داشته باشند، مقررات محلی بر طبق آن مذهب خواهد بود، با حفظ حقوق پیروان سایر مذاهب.	اصل 12
روابط داخلی حکومت اسلامی	ایرانیان زرتشتی، کلیمی و مسیحی تنها اقلیت‌های دینی شناخته می‌شوند که در حدود قانون در انجام مراسم دینی خود آزادند و در احوال شخصیه و تعلیمات دینی بر طبق آیین خود عمل می‌کنند.	اصل 13
"	مردم ایران از حقوق مساوی برخوردارند و رنگ، نژاد، زبان و مانند اینها سبب امتیاز نخواهد بود.	اصل 19
"	احزاب و انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی یا اقلیت‌های دینی شناخته شده، آزادند، مشروط به این که اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی را نقض نکنند	اصل 26
"	تشکیل اجتماعات و راهپیمایی‌ها، به شرط آن که مخل به مبانی اسلام نباشد آزاد است.	اصل 27
"	هتک حرمت و حیثیت کسی که به حکم قانون دستگیر، بازداشت، زندانی یا تبعید شده به هر صورت که باشد، ممنوع است.	اصل 39
"	وظایف و اختیارات رهبر: ۱۱- عفو یا تخفیف مجازات محکومیت در حدود موازین اسلامی پس از پیشنهاد رئیس قوه قضاییه.	اصل 110
صلح	سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران بر اساس نفی هر گونه سلطه‌جویی و سلطه‌پذیری، دفاع از حقوق همه مسلمانان و روابط صلح‌آمیز متقابل با دول غیر محارب استوار است.	اصل 152
حمایت از مظلومان، ستم‌دیدگان و نهضت‌های آزادی‌بخش	جمهوری اسلامی ایران در عین خودداری کامل از هرگونه دخالت در امور داخلی ملت‌های دیگر، از مبارزه حق طلبانه مستضعفین در برابر مستکبرین در هر نقطه از جهان حمایت می‌کند.	اصل 154

تألیف قلوب در سند چشم‌انداز ج.ا.ا. در افق 1404 هـ.ش: این سند به‌عنوان مبنای سیاست‌های کلی پنج‌ساله، در مسیر تحقق آرمان‌ها و اصول قانون اساسی، تنظیم شده که در آن جنبه‌ی روابط خارجی کشور در راستای تألیف قلوب، مدنظر قرار گرفته است. اما از آنجا که این سند برای نشان دادن چهره‌ای از جایگاه ایران در سال 1404 تنظیم شده و تنها جنبه‌ی هدف‌گذاری داشته است، راهکاری برای رسیدن به این اهداف در آن ذکر نشده است:

جدول 2: تألیف قلوب در سند چشم‌انداز ج.ا.ا. در افق 1404 هـ.ش

نوع سیاست منجر به تألیف قلوب	متن سند	اصل/ماده / بند/تبصره
	جمهوری اسلامی ایران در افق 1404 هـ.ش. کشوری است:	-
صلح	دارای تعامل سازنده و مؤثر با جهان براساس اصول عزت، حکمت و مصلحت	
روابط مسلمانان با یکدیگر	الهام‌بخش، فعال و مؤثر در جهان اسلام و تأثیرگذار بر همگرایی اسلامی	

تألیف قلوب در سیاست‌های کلی نظام: این سیاست‌ها، اصولی هستند که به‌وسیله مراجع ذیصلاح در کشور وضع شده‌اند و به‌عنوان یک الگو و راهنما، اقدامات و فعالیت‌های لازم در جامعه را راهبری می‌کنند (الوانی، 2001: 22). سیاست‌های کلی آمایش سرزمین با رویکردی به صنعت جهانگردی، تفاهم و روابط داخلی حکومت اسلامی، سیاست کلی نظام در بخش مشارکت اجتماعی و سیاست کلی نظام در بخش وحدت و همبستگی ملی با توجه دادن به تألیف قلوب در روابط داخلی حکومت و سیاست‌های کلی نظام درخصوص موضوع خودکفایی دفاعی و امنیتی با نگاهی به تفاهم بین دولت‌ها، تدوین شده‌اند:

جدول 3: تألیف قلوب در سیاست‌های کلی نظام

نوع سیاست منجر به تألیف قلوب	متن سند	اصل/ماده / بند/تبصره
صنعت جهانگردی	«استفاده مؤثر از موقعیت، میراث تاریخی و جاذبه‌های فرهنگی و طبیعی کشور در مسیر اهداف توسعه، تقویت گردشگری و حفاظت از سوابق تاریخی»	سیاست‌های کلی آمایش سرزمین / بند ب
روابط داخلی حکومت اسلامی	«توجه به یکپارچگی ملی و تقویت هویت اسلامی-ایرانی و مدیریت سرزمین از طریق تنظیم اثر بخش رابطه دولت و مردم و افزایش سازمان یافته سهم مردم در امور کشور»	

تفاهم	«تعامل و همکاری با کشورهای منطقه و جهان به‌ویژه حوزه تمدن ایرانی- اسلامی با تقویت نقش‌آفرینی سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و امنیتی کشور در جهت تأمین منافع ملی یا مشترک»، «جلب مشارکت کشورهای منطقه در جهت تأمین منافع مشترک منطقه‌ای» و «ایجاد و تقویت نهادها و تشکل‌های منطقه‌ای در زمینه‌های گوناگون با بهره‌گیری از عناصر هویت ایرانی- اسلامی»	سیاست‌های کلی آمایش سرزمین / بند ز
روابط داخلی حکومت اسلامی	«اساسی بودن مشارکت اجتماعی در نظام جمهوری اسلامی ایران برای اداره امور کشور با هدف تداوم انقلاب اسلامی، ارتقاء اعتماد عمومی و مقبولیت نظام سیاسی و استقرار نظم و آرامش، امنیت و انسجام اجتماعی»، «توسعه الگوهای عملی مشارکت اجتماعی و نهادینه کردن آن در همه عرصه‌ها از طریق گسترش احزاب، شوراها، نهادها و تشکل‌های سیاسی و اجتماعی و استفاده از مؤسسات و روش‌های مردمی در ساماندهی امور» و «حمایت از مشارکت ملی در امور فراملی و هدایت آن در جهت تقویت امت اسلامی و نقش‌آفرینی آن در نظام بین‌المللی»	سیاست‌های کلی نظام در بخش مشارکت اجتماعی
روابط داخلی حکومت اسلامی	«تقویت و توسعه تعامل و گفت‌وگوی سازنده بین صاحب‌نظران ادیان آسمانی و مذاهب مذکور در قانون اساسی به منظور تقویت و همدلی و تحکیم وحدت ملی»، «صیانت از مؤلفه‌های فرهنگی اقوام که مقوم فرهنگ اسلامی و ملی است»، «تأکید بر اصل وحدت و همبستگی ملی در طرح‌های آمایش سرزمین، برنامه‌ریزی‌ها و تقسیمات کشوری»، «تقویت وفاق بین گروه‌ها و تشکل‌های سیاسی و اجتماعی و افزایش مشارکت آنان در فرآیندهای تصمیم‌سازی و بهره‌گیری از سازوکارهای گفت‌وگو و مفاهمه» و «ترویج اصول وحدت ملی و میانی هویت‌سازی اسلامی- ایرانی در متون درسی، رسانه‌ها، نهادهای فرهنگی و آموزشی»	سیاست‌های کلی نظام در بخش وحدت و همبستگی ملی
تفاهم	«برقراری ارتباط و همکاری با دیگر کشورها برای دستیابی به اهداف سیاست‌های کلی خودکفایی دفاعی و امنیتی»	سیاست‌های کلی نظام در خصوص موضوع خودکفایی دفاعی و امنیتی

تألیف قلوب در برنامه‌های توسعه

برنامه اول توسعه: به دلیل این که کشور در شرایط پس از جنگ، بازسازی و سازندگی کشور از بُعد فیزیکی، بوده است؛ برنامه اول نتوانسته توجه شایانی به امور اجتماعی و فرهنگی داشته باشد. با این حال به گردشگری توجه جدی داشته و یکسری اهداف کیفی و کمی برای آن در نظر گرفته است. علاوه بر آن، مشارکت مردم در امور کشور به‌عنوان خط‌مشی مؤثر در تألیف قلوب از بُعد روابط داخلی حکومت اسلامی و همچنین تفاهم‌های علمی با سایر دول مورد توجه قرار گرفته است:

جدول 4: تألیف قلوب در برنامه‌ی اول توسعه

نوع سیاست منجر به تألیف قلوب	متن سند	اصل/ماده/بند/تبصره
تفاهم	دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی و تحقیقاتی می‌توانند با مؤسسات آموزش عالی و مراکز تحقیقاتی کشورهای خارجی که با جمهوری اسلامی ایران روابط دوستانه دارند، تفاهم‌نامه‌های علمی در زمینه مبادله استاد و دانشجو و تشکیل سمینارها و کنفرانس‌ها منعقد نمایند.	تبصره 47
روابط داخلی حکومت اسلامی	8-5- ایجاد زمینه‌های مناسب برای مشارکت مؤثر و همه‌جانبه مردم در امور کشور	قسمت یکم-ب- خط مشی‌ها:
صنعت جهانگردی	3-15- تقویت و توسعه ایرانگردی و جهانگردی در جهت تبادل تجربه و دانش و شناساندن میراث تمدن و فرهنگ اسلامی و ایران و کمک به ارتقاء سطح تفاهم و وحدت ملی و اسلامی	

برنامه دوم توسعه: به میزان قابل توجهی نسبت به برنامه اول، به حوزه روابط خارجی در ابعاد سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، توجه کرده و وحدت متقابل دولت و ملت هم از مهم‌ترین قوانین این برنامه در راستای تألیف قلوب است:

جدول 5: تألیف قلوب در برنامه‌ی دوم توسعه

نوع سیاست منجر به تألیف قلوب	متن حکم	اصل/ماده/بند/تبصره
صلح/ روابط مسلمانان با یکدیگر	1. تقویت روابط حسنه با همسایگان، دور نمودن تنشج از مرزها، گسترش همکاری‌های منطقه‌ای و قاره‌ای. 2. توسعه و تقویت روابط فرهنگی، سیاسی و اقتصادی	بخش 2: خط‌مشی‌ها بند 12

	و تجاری با کشورهای اسلامی دوست و اکو. 3. ایجاد توازن بین روابط سیاسی و اقتصادی با دیگر کشورها.	
حمایت از مظلومان، ستمدیدگان و نهضت‌های آزادی‌بخش	12. ادامه مبارزه با رژیم‌های استکباری و حمایت از مبارزاتی که در جهت آزادی قدس انجام می‌گیرد	
روابط داخلی حکومت اسلامی	12- همکاری دولت و ملت در گسترش روح تفاهم اجتماعی، وحدت و انسجام ملی، تبادل نظر و خیرخواهی و دلسوزی متقابل دولت و ملت	بخش 2: خط مشی‌ها/ بند 13
بُعد فرهنگی در روابط خارجی	ج- ایجاد ارتباط با مراکز دینی، علمی و فرهنگی خارج از کشور و ایجاد تبادل نظر و گفتگو با علماء و دانشمندان ادیان مختلف	تبصره 57
بُعد فرهنگی در روابط خارجی	دعوت به کار از اعضاء هیأت علمی غیرایرانی خارج از کشور (با اولویت مسلمان بودن) برای تدریس در دوره دکترا و همچنین تحقیق و اجازه به اعضاء هیأت علمی غیرایرانی که فرصت‌های مطالعاتی خود را در ایران سپری نمایند.	تبصره 90

برنامه سوم توسعه: علاوه بر بیان اصول کلی در روابط خارجی در قالب‌های صلح، تفاهم، حمایت از مظلومان و روابط مسلمانان با یکدیگر، در روابط داخلی به ارائه اصولی دقیق‌تر در زمینه بازپروری زندانیان و خدمات بهداشتی- درمانی پرداخته است:

جدول 6: تألیف قلوب در برنامه‌ی سوم توسعه

نوع سیاست منجر به تألیف قلوب	متن حکم	اصل/ماده/ بند/تبصره
تفاهم	1- گسترش همکاری‌های دوجانبه، منطقه‌ای و بین‌المللی	ماده 186
صلح	2- ادامه پرهیز از تشنج در روابط با کشورهای غیرمتخاصم. 3- بهره‌گیری از روابط برای افزایش توان ملی	
حمایت از مظلومان، ستمدیدگان و نهضت‌های آزادی‌بخش	7- حمایت از مسلمانان و ملت‌های مظلوم	
روابط مسلمانان با یکدیگر	8- تلاش برای ایجاد نزدیکی بیشتر میان کشورهای اسلامی	

روابط داخلی حکومت اسلامی	الف- فعال تر کردن انجمن‌های حمایت از خانواده زندانیان و معدومین نیازمند. ب- تهیه آیین‌نامه کار زندانیان، با اولویت حرفه‌آموزی مناسب، به نحوی که پس از اتمام دوره محکومیت آنها ضمن ارائه تأییدیه اشتغال، امکان حذف سوءپیشینه و حضور مؤثر آنها در جامعه فراهم گردد.	ماده 190
روابط داخلی حکومت اسلامی	به منظور تسهیلات جهت دسترسی آحاد مردم: 1- کلیه خدمات بهداشتی اعم از شهری و روستائی به صورت رایگان توسط دولت ارائه می‌گردد.	ماده 192- بند الف

برنامه چهارم توسعه: در مقایسه با برنامه‌های پیشین، در حوزه فرهنگ و صنعت جهانگردی، از جامعیت بیشتری برخوردار است که این امر می‌تواند تحت تأثیر افزایش میزان ثبات و امنیت در کشور باشد. همچنین این برنامه نسبت به برنامه‌های قبلی، تأکید بیشتری بر مفاهیم وحدت‌آفرین و تحکیم همبستگی ملی در بُعد روابط داخلی حکومت اسلامی داشته است:

جدول 7: تألیف قلوب در برنامه‌ی چهارم توسعه

نوع سیاست منجر به تألیف قلوب	متن حکم	اصل/ماده/بند/تبصره
روابط داخلی حکومت اسلامی	تنظیم «منشور حقوق شهروندی» مشتمل بر: ه- ترویج مفاهیم وحدت‌آفرین و احترام‌آمیز نسبت به گروه‌های اجتماعی و اقوام مختلف در فرهنگ ملی.	ماده 100
روابط داخلی حکومت اسلامی	ن- تهیه طرح جامع مطالعه و اجرای همگرایی مذاهب، برای تقویت همگرایی بیشتر میان فرقه‌ها و مذاهب مختلف اسلامی در کشور.	ماده 106
بُعد فرهنگی در روابط خارجی	الف- مشارکت و حضور فعال در مجامع منطقه‌ای و بین‌المللی در باب گفت و گوی تمدن‌ها. ب- فراهم‌سازی شرایط لازم برای تبادل آراء و نظرهای متفکران، دانشمندان، هنرمندان و نهادهای علمی، فرهنگی و مدنی. ج- معرفی جلوه‌های فرهنگی، هنری و ادبی ایران، در سایر مناطق جهانی و فراهم‌سازی زمینه‌آشنایی و انتخاب فعال نخبگان و مراکز علمی و فرهنگی و جامعه ایرانی نسبت به دستاوردهای جدید فرهنگی در جهان. ه- حمایت از	ماده 110

	تأسیس نهادهای غیردولتی برای تحقق عملی گفت و گوی فرهنگی و تمدن‌ها.	
تفاهم پابندی به معاهدات	د- عقد موافقتنامه‌های فرهنگی منطقه‌ای، قاره‌ای و بین‌المللی و فراهم‌آوردن شرایط اجرای این موافقتنامه‌ها.	
صنعت جهانگردی	ه- شناسائی و حمایت از آثار فرهنگی تاریخی حوزه فرهنگی ایران موجود در کشورهای منطقه به‌عنوان میراث فرهنگی مشترک.	ماده 114
روابط داخلی حکومت اسلامی	تقویت مشارکت اقلیت‌های دینی شناخته‌شده در اداره امور کشور و تحکیم همبستگی ملی	ماده 120

برنامه پنجم توسعه: در روابط خارجی، اصولی کلی در زمینه‌های صلح، تفاهم، ارتباطات فرهنگی در روابط خارجی و حمایت از مظلومان را ارائه داده؛ اما گوشه چشمی نیز به صنعت جهانگردی و روابط داخلی حکومت با بیان موادی در زمینه بازپروری زندانیان، داشته است:

جدول 8: تألیف قلوب در برنامه‌ی پنجم توسعه

نوع سیاست منجر به تألیف قلوب	متن حکم	اصل/ماده/ بند/تبصره
صنعت گردشگری	ج- حمایت از مراکز حفظ آثار و فرهنگ سنتی عشایری و روستایی با رعایت موازین اسلامی به منظور توسعه گردشگری آن مناطق	ماده 11
تفاهم	3- گسترش ارتباطات علمی با مراکز آموزشی و تحقیقاتی معتبر بین‌المللی از طریق راه‌اندازی دانشگاه‌های مشترک، برگزاری دوره‌های آموزشی مشترک، اجرای مشترک طرح‌های پژوهشی و تبادل استاد و دانشجو با کشورهای دیگر با تأکید بر کشورهای منطقه و جهان اسلام...	ماده 16- بند و

ماده 18	ل- مشارکت انجمنهای علمی، نخبگان و دانشمندان کشور در مجامع علمی و پژوهشی بین‌المللی و بهره‌گیری از توانمندی‌های دانشمندان و نخبگان ایرانی در جهان و فراهم کردن فرصت‌های مطالعاتی مناسب در داخل و خارج کشور	بُعد فرهنگی در روابط خارجی
ماده 19- بند الف	16- ایجاد تعامل آموزشی سازنده با دیگر کشورها و مراکز بین‌المللی	تفاهم
ماده 20- بند ط	دانشگاه‌ها بخشی از ظرفیت آموزشی خود را از طریق پذیرش دانشجوی خارجی با دریافت شهریه تکمیل کنند. در موارد خاص به منظور ترویج ارزش‌های اسلامی و انقلابی پذیرش دانشجوی خارجی بدون دریافت شهریه یا با تخفیف، مجاز است.	بُعد فرهنگی در روابط خارجی
ماده 210- بند ب	د- تقویت روابط حسنه با همسایگان، اعتمادسازی، تنش‌زدایی و همگرایی با کشورهای منطقه و اسلامی به‌ویژه حوزه تمدن ایران اسلامی.	صلح
ماده 211- بند ن	2- آموزش زندانیان واجد شرایط 3- رفع مشکل معیشتی خانواده‌های زندانیان بی‌بضاعت 4- معرفی زندانیان نیازمند اشتغال به مراجع ذی‌ربط پس از آزادی.	روابط داخلی حکومت اسلامی
ماده 210- بند ب	4- پیگیری حمایت از حقوق مسلمانان و مستضعفان جهان به‌ویژه ملت مظلوم فلسطین در سازمان‌های منطقه‌ای و بین‌المللی	تفاهم و حمایت از مظلومان، ستمدیدگان و نهضت‌های آزادی‌بخش

برنامه ششم توسعه: بیشترین تأکید را در سیاست‌های منجر به تألیف قلوب، بر روابط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی با دول خارجی داشته و در زمینه روابط داخلی تنها به بیان حمایت از احزاب و تشکل‌های سیاسی پرداخته است:

جدول 9: تألیف قلوب در برنامه‌ی ششم توسعه

نوع سیاست منجر به تألیف قلوب	متن حکم	اصل/ماده / بند/تبصره
حمایت از مظلومان، ستمدیدگان و نهضت‌های آزادی‌بخش	الف- اقدامات دیپلماتیک در سیاست خارجی در جهت مبارزه با استکبار و رژیم صهیونیستی و حمایت از جریان مقاومت و مستضعفین	ماده 105

تفاهم	ج- به‌کارگیری ظرفیت‌های دیپلماسی رسمی در سطوح دو و چندجانبه برای ایجاد محیط سیاسی و امنیتی با ثبات و پایدار در منطقه
بُعد فرهنگی در روابط خارجی	چ- تبیین دیدگاه‌های جمهوری اسلامی ایران در ابعاد گفت‌وگویی و معنایی و ارتقای جایگاه ایران در افکار عمومی جهان
صلح	ح- به‌کارگیری همه امکانات جمهوری اسلامی ایران برای مقابله با خشونت‌گرایی، تروریسم و افراط‌گرایی
بُعد اقتصادی در روابط خارجی	د- اعطای کمک‌های توسعه‌ای به کشورهای هدف در چهارچوب قوانین بودجه سالانه در راستای سیاست‌های کلی نظام
حمایت از مظلومان، ستم‌دیدگان و نهضت‌های آزادی‌بخش	ذ- برنامه‌ریزی و اقدام مؤثر در راستای تحقق اهداف اصول قانون اساسی در بعد مبارزه با نظام سلطه و صهیونیسم و حمایت از جریان مقاومت، فلسطین و مستضعفین
روابط مسلمانان با یکدیگر	ر- حمایت از جریان‌های تقریبی و وحدت‌آفرین در جهان اسلام به‌ویژه فعالیت‌های مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی و مقابله با توطئه دشمنان در ایجاد تفرقه در جهان اسلام
روابط داخلی حکومت اسلامی	ز- حمایت از احزاب و تشکل‌های سیاسی

نتیجه‌گیری

این پژوهش به دنبال بررسی تحلیلی تدابیر منجر به تألیف قلوب در اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران بوده است. همان‌طور که آمد «تألیف قلوب» لزوماً به‌عنوان یکی از مصارف زکات نیست؛ بلکه مراد، معنای عام لغوی آن است که هم در بحث مصرف زکات و هم غیر آن قابل استفاده است؛ یعنی از هر آنچه که باعث الفت قلوب می‌شود، به‌عنوان یکی از راهکارهای تبلیغی استفاده گردد که منافع مادی و معنوی فراوان داخلی و خارجی دارد؛ این حقیقت که از ادله اجتهادی قرآن کریم، سنت و عقل قابل استفاده است بعنوان چارچوب نظری است که بر اساس آن اصول و مواد قانونی اسناد بالادستی را با روش تحلیل محتوا مورد تجزیه و تحلیل قرار دادیم و آنچه بدان دست یافته‌ایم از این قرار است: براساس یافته‌های تحقیق در بررسی این قوانین سیاست‌های منجر به تألیف قلوب در عرصه داخلی در قالب عناوین تفاهم، مشارکت اجتماعی، وحدت و همبستگی ملی، خودکفایی دفاعی و امنیتی،

بازپروری زندانیان، خدمات بهداشتی-درمانی، حمایت از احزاب و تشکل‌های سیاسی و در عرصه خارجی در قالب عناوین صلح، حمایت از مستضعفان، روابط مسلمانان با یکدیگر، حمایت از نهضت‌های آزادی بخش، اعطای کمک‌های اقتصادی، توسعه صنعت گردشگری و جهانگردی، تفاهم‌های علمی با سایر دول، روابط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی با سایر کشورها و پایندی به معاهدات صورت می‌پذیرد.

موارد فوق که از باب تمثیل و نه تعیین است بر اساس نیازهای کشور در زمان‌های مختلف در این اسناد پیرنگ تر بوده و در قوانین بالا دستی برخی بیشتر مورد تأکید قرار گرفته‌اند؛ بر این اساس در زمان نگارش این مقاله که هم در عرصه داخلی با اغتشاشات سال 1401 روبه‌رو بودیم و هم در عرصه بین‌المللی در سال 1402 شاهد جنگ نابرابر غزه هستیم می‌توانیم به اهمیت این تدابیر جهت جلوگیری از بروز ناگواری‌های متعدد و بزرگ داخلی و خارجی پی ببریم؛ برای مثال پیش‌بینی عناوین تفاهم، وحدت و همبستگی ملی در عرصه داخلی و عناوین حمایت از مستضعفان و روابط مسلمانان با یکدیگر در عرصه بین‌المللی در این اسناد بالادستی و مقایسه آن با اتفاقات مورد ذکر داخلی و خارجی حاکی از آن است که کشور از منظر داخلی در معرض آسیب‌های ملی است و وضعیت قابل قبولی ندارد و هر آن با یک فتنه فرهنگی یا سیاسی و حتی اقتصادی به بهانه یک اتفاق ممکن است دست به گریبان شود و یک گسل فکری و فرهنگی بین گروهی از مردم و حاکمیت به‌وجود آید و هزینه‌های سنگین اجتماعی و اقتصادی بر جامعه تحمیل کند. در عرصه بین‌المللی نیز به دلیل شکاف‌های فکری و اعتقادی و عدم همگرایی و وحدت بین مسلمانان و نداشتن قدرت مرکزی بین آنها در معرض کشتار وسیع آنها توسط ظالمین در برخی کشورهای اسلامی هستیم که وضعیتی کاملاً نامطلوب است.

پیشنهاد می‌گردد که در نگارش اسناد جدید بالادستی مانند برنامه‌های جدید توسعه علاوه بر تأکید بر عناوین فوق عناوین و مفاهیم جدید مورد نیاز داخلی و خارجی مانند لزوم رعایت اصل تکریم شهروندان، اصل احترام و محبت بین مردم و مسوولین، اصل حمایت اقتصادی و فرهنگی بین آحاد مردم و کارگزاران و همچنین اصل آماده‌سازی نظامی کشورهای مسلمان و... که همان‌طور که آمد جنبه تمثیلی و نه تعیینی دارند و بر اساس پشتوانه‌های قرآن کریم و سنت و عقل است بیان شود. از همین باب بر اساس همین اسناد موجود بر کارگزاران واجب است که هر اقدامی که به ذهن آنها می‌آید که می‌تواند مقدمه تحقق اصل تألیف قلوب باشد ولو آن که عنوان آن در اسناد فعلی نباشد از باب مقدمه واجب انجام دهند و منتظر ذکر آن در اسناد جدید بالادستی نیز نباشند؛ زیرا که در قانون نویسی ذکر تمثیل برای مجریان به معنای انحصار در موارد ذکر شده نیست بلکه هر آنچه که تحت عنوان اصلی مدنظر قانون بگنجد قابل استناد است و این به معنای تقویت اصل خلاقیت کارگزاران در سامان دادن امور داخلی و خارجی است.

References

- Holy Quran
- Alwani, Seyyed Mehdi (2001). *Decision Making and Government Policy Determination*, Tehran: Samt, 9th edition. (In Persian)
- Ashriya, Rahman (2018). "Qur'anic foundations of the relationship between security and diplomacy in political jurisprudence with a Kurdish approach to the rule of "trust, compilation of hearts and obligation", *Islamic Government*, No. 93: 47-68. (In Persian)
- Badamchian, Asadullah (1993). *Understanding the Islamic Revolution and its Roots*, second edition, Tehran, Islamic Azad University-Tehran South Branch. (In Persian)
- Bahrani, Morteza (2003). *New challenges in defense diplomacy*. *Defense and Security Studies Quarterly*, No. 34: 175-196. (In Persian)
- Bahrani, Yusuf bin Ahmed bin Ibrahim, (1405 A.H). *Al-Hadaiq al-Nazara in the rules of al-Utrah al-Tahira*. Qom, Islamic Publication Office of Qom Seminary Teachers' Society. (In Arabic)
- Danesh, Subhan (2021). "The Rule of Compilation of Hearts as Intelligent Power in International Relations", *Transcendent Policy*, No. 34, pp. 250-272. (In Persian)
- Esfahani, Seyyed Abolhasan (2013). *Wasila Al-Najat*, Qom: Mehr Printing House. (In Arabic)
- General land use policies. <http://maslahat.ir>
- General policies of the system in the field of national unity and solidarity. <https://www.isna.ir>
- General policies of the system regarding the issue of defense and security self-sufficiency. <http://maslahat.ir>
- Hakim Tabatabai, Seyyed Mohsen (1430 AH). *Mustamsak al-Orwa al-Wothgha*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Hamedani, Aghareza (1416 AH). *Misbah al-Faqih*, Qom: Al-Jaafari Foundation for Revival of Tradition and Al-Nashar al-Islami Foundation. (In Arabic)
- Hashemi Rafsanjani, Ali Akbar (1983). *Achievements of the Islamic Revolution of Iran*, Tehran: Farhang Islamic Revolution Publications. (In Persian)
- Homayoun, Mohammad Hadi (2005). *Tourism as a cross-cultural communication: a comparative study of the contemporary western model and the Islamic model*, Tehran: Imam Sadegh University Press. (In Persian)
- Hor Ameli, Muhammad bin Hasan (1409 AH). *Wasal al-Shi'a until the study of Islamic matters*. Qom: Al-Al-Bayt Institute. (In Arabic)
- Hosseini, Seyyed Ahmad (2016). "The Rights of Non-Muslim Tourists in Islamic Countries", *Fiqh Journal*, No. 14: 245-286. (In Persian)
- Ibn Ashur, Muhammad Ibn Tahir, *Tafsir al-Tahrir and al-Tanweer*. (In Arabic)
- Imam Hasan Askari (a.s.) (1409 AH): *the commentary attributed to Imam al-Hassan al-Askari (a.s.)*. Qom: Imam Mahdi School. (In Arabic)
- Karaki [secondary researcher], Ali bin Hossein (1414 AH). *Jami al-Maqasad fi Sharh al-Qavaed*, second edition, Qom: Al-Al-Bayt Institute (A.S.). (In Arabic)

- Keshtgar, Amir (2021). "Evaluation of the possibility of implementing the theory of "responsibility to support" in the foreign policy of the Islamic Republic of Iran based on the jurisprudence of "Talif Qulub", Political Sciences – Bagher Al-Uloom University (AS), No. 95: 167-190. (In Persian)
- Khoii, Seyyed Abulqasem Mousavi (1418 A.H). *Revision of Sharh al-Urwa al-Wothgha*. Qom. (In Arabic)
- Khomeini [Imam], Seyyed Ruhollah Mousavi (1995). *Religion of the Islamic Revolution*, 3rd edition, Tehran: Institute for editing and publishing the works of Imam Khomeini (RA). (In Persian)
- Khomeini [Imam], Seyyed Ruhollah Mousavi (1983). *Noor Book, Imam Khomeini's Guides Collection*, Tehran: Center for Cultural Documents of the Islamic Revolution. (In Persian)
- Khomeini [Imam], Seyyed Ruhollah Mousavi, *political and divine will*, Tehran, Kind Book Institute. (In Persian)
- Koleini, Muhammad bin Yaqub (1407 AH). *Al-Kafi (i-Islamiyyah)*. Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyyah. (In Arabic)
- Law of the 6th five-year economic, social and cultural development plan of the Islamic Republic of Iran. <http://rc.majlis.ir>
- Law of the fifth five-year development plan of the Islamic Republic of Iran. <http://rc.majlis.ir>
- Law of the First Program of Economic, Social and Cultural Development of the Islamic Republic of Iran. <http://rc.majlis.ir>
- Law of the fourth program of economic, social and cultural development of the Islamic Republic of Iran. <http://rc.majlis.ir>
- Law of the Second Program of Economic, Social and Cultural Development of the Islamic Republic of Iran. <http://rc.majlis.ir>
- Law of the Third Economic, Social and Cultural Development Program of the Islamic Republic of Iran. <http://rc.majlis.ir>
- Majlisi, Mohammad Taqi (1414 A.H). *Lavame Sahibqarani Famous for described by a jurist*. Second edition. Qom: Ismailian Institute. (In Persian)
- Mansouri, Javad (1990). *Cultural War against the Islamic Revolution*, Mashhad: Quds Razavi Printing and Publishing Institute. (In Persian)
- Milani, Seyyed Mohammad; Hosseini, Hadi (1395 AH). *Lectures on Imamite Jurisprudence -Book of Zakat*. Mashhad: Ferdowsi University Printing and Publishing Institute. (In Arabic)
- Mirmohammadi, Mustafa (2015). "The compilation of hearts; its concept, scope and application in the contemporary situation", Islamic Government, No. 79: 27-52. (In Persian)
- Mofid, Muhammad bin Muhammad bin Nu'man (1413 AH). *Al-Ishraf Fi Ammah Faraedh Ahl al-Islam*, Qom: World Hazara Congress of Sheikh Mofid (RA). (In Arabic)
- Mofid, Muhammad bin Muhammad bin Nu'man (1413 AH). *Al-Maqna'a*, Qom, World Hazara Congress of Sheikh Mofid (RA). (In Arabic)
- Moin, Mohammad (1981). *Persian Dictionary of Moin*, Tehran: Amir Kabir Publishing House. (In Persian)

- Motahari, Morteza, *Mutual Services of Islam and Iran*, Tehran: Sadra Publishing. (In Persian)
- Najafi [Saheb al-Jawahar], Mohammad Hasan, *Jawaher al-Kalam in the description of the laws of Islam*, 7th edition, Beirut: Dar Ihya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Qawami, Seyed Samsam al-Din (1998). "*Prophet's (PBUH) government method*", Islamic Government, No. 9: 16-40. (In Persian)
- Ragheb Esfahani, Hossein bin Muhammad (1412 A.H). *Al-Mufradat fi Gharib al-Qur'an*, Beirut: Dar al-Elm al-Dar al-Shamiya. (In Arabic)
- Sallar Daylami, Hamzah bin Abdul Aziz (1404 AH). *Al-Marasim al-Alawiyah and al-Ahkam al-Nabawiyah fi fiqh al-Imami*, Qom, Manshurat al-Haramain. (In Arabic)
- Sayyah, Ahmad (1985). *Farhang Sayyah*. Tehran: Islam Publications (In Persian).
- Shariati, Ruhollah (2003). "*What are the rules of political jurisprudence*", Political Sciences (Baqir Al-Uloom University), number 21: 112-93. (In Persian)
- Sharif al-Radhi, Muhammad bin Hossein (1414 AH). *Nahj al-Balagha* (Lel-Sobhi Saleh). Qom: Migration. (In Arabic)
- Sobhani, Jafar (1998). *Forough Abadiat*. 15th edition. Qom: Islamic Propaganda Office Publishing Center. (In Persian)
- Tabarsi, Ali bin Hassan (1385 AH). *Mishkaat al-Anwar fi Gharar Al-Akhbar*. Second edition. Najaf: Al-Maktaba Al-Haydariyyah. (In Arabic)
- Tabarsi, Hassan bin Fazl (1986). *Makarem al-Akhlaq* (translated by Ebrahim Mirbaqeri). Second edition. Tehran: Farahani. (In Persian)
- The Constitution of the Islamic Republic of Iran (2013). Tehran, deputy for compiling, revising and publishing laws and regulations.
- The general policies of the Islamic Republic of Iran in the field of social participation. <https://cfss.ir>